محمد اشرف راشدي
ريسرچ اسڪالر
پير جهنڊو، نوابشاهه

اعجاز شاهه راشدي جي بيتن ۾ تشبيهه ۽ استعاري جو اڀياس

STUDY OF SIMILAR AND METAPHOR IN COUPLETS OF AIJAZ SHAH RASHDI

:

Abstract:

Aijaz Shah Rashdiis is the famous poet of modern period, When we study his couplets, we find good usage of similar and metaphor.Ideological deepness, might of thought and strength of statement are available in his poetry. As a poet deep meditate on natural wonders and beautiful scenes, and then he knows it with its sight of observations. The poet gives similar with common well known things because central idea of poetry might be easy to understand. In short The Aijaz Rashdi's couplets are full with quality of similar and metaphor, therefore his poetry look attractive, beautiful and easy to understand. In this paper I tried to trace out the usage of metaphor and similar in AijazRashdi's couplets. Like a Natural Poet he observes the universe and gains the fruitful result. Then he adopted it in the shape of similar and metaphor.

اعجاز شاهه راشدي جو سنڌ جي جديد دور جي انهن صوفي شاعرن ۾ شمار ٿئي ٿو، جن جي شاعري وڏي چاهه سان پڙهي ۽ ٻڌي وڃي ٿي. جيتوڻيڪ سندس شاعريءَ کي اجاگر ڪرڻ ۾ سنڌ جي سرڪاري توڙي نجي ادبي ادارن جي ڪا به سهائتا حاصل نه رهي، تنهن هوندي به اعجاز شاهه راشديءَ جي ڪلام ۾ سمايل فڪر ۽ پيغام کي عوامي راڳي پنهنجي نياري انداز ۽ سريلي آواز سان سنڌ جي جهر جهنگ ۾ پهچائي، اجايلن جي اُڃ اُجهائي رهيا آهن.

هن تحقيقي مقالي ۾ اعجاز شاهه راشدي جي بيتن ۾ علم بيان جو اڀياس پيش ڪيو ويو آهي. جنهن ۾ خاص ڪري تشبيهه ۽ استعاري جو جڳهو ۽ احسن استعمال ملي ٿو. سندن شاعريءَ ۾ فڪري اُڏام، خيال جي قوت ۽ زور بيان موجود آهي. جيئن هڪ شاعر! فطرت جي عجيب تخليقن ۽ حسين نظارن تي اونهو غور و فڪر ڪري، پنهنجي مشاهدي جي نگاهه سان پروڙيندو آهي، ۽ اهڙين ڄاتل شين کي شاعريءَ ۾ تشبيهه جو روپ ڏئي پنهنجو مقصد ۽ مفهوم چٽو ۽ عام فهم ڪندو آهي. تيئن پاڻ به اڻڄاتل شين کي ڄاتل شين سان تشبيهه ڏئي، ڪلام ۾ دلڪشي، حسناڪي ۽ سهنجائي پيدا ڪئي اٿس.

”علم بيان اهڙن قائدن جو نالو آهي، جن جي سمجهڻ سان هڪڙي ئي معنيٰ کي ڪيترن نمونن سان ڪم آڻي سگهجي. جنهن جو مدار آهي ”دلالت“ تي. دلالت جي ڪيترائي قسم آهن، مگر علم بيان جي جسم جو جزو اعظم، يا انهي علم جي بدن جو روح آهي ’دلالت انتظامي‘، جنهن جي ذريعي ئي تشبيهه، استعارو، ڪنايو، حقيقت، مجاز ۽ ٻيون اهڙيون حالتون ٻوليءَ ۾ پيدا ٿي سگهن ٿيون.“ (سيوهاڻي، 1974:143)

تشبيهه: تشبيهه شاعري جي جان آهي. هن صنعت ذريعي شاعر پنهنجي مبهم ۽ اڻ چٽي ڳالهه کي صاف بيان ڪري ٿو. تشبيهه جي استعمال سان شعر ۾ سگهه ۽ وُسعت پيدا ٿئي ٿي.

تشبيهه جي وصف عالمن هن ريت ٻُڌائي آهي. ”ڪنهن هڪ شيءِ کي ٻي شيءِ جهڙو بيان ڪرڻ، نه خود اها مقرر ڪرڻ: مثال”هي گهوڙو هوا جهڙو آهي.“ گهوڙو پنهنجي حد ۾ رکيو ويو آهي، ۽ هوا پنهنجي حد ۾، مگر گهوڙي کي سنديس تيز رفتاريءَ سبب هوا جهڙو چيو ويو آهي، نه خود هوا. (سيوهاڻي، 1974:144)

”صنعت تشبيهه جي لفظي معنيٰ آهي، مشابهت ڏيڻ يا مقابلو ڪرڻ، ۽ اصطلاحي معنيٰ آهي، هڪڙي شيءَ جو ڪنهن ٻي شيءِ سان ڪن صفتن ۾ مقابلو ڪرڻ. جنهن شي سان مقابلو ڪجي يا مشابهت ڏجي، انهيءَ کي مشبهه ٿو چئجي ۽ جنهن کي مشا به ڪجي، انهيءَ کي مشبہ به ٿو چئجي، جنهن صفت ۾ مشابہ ڪجي، انهيءَ کي وجهه تشبيهه چئجي. جيڪي مشابهت ڏيڻ ۾ ڪم ايندا آهن. انهن کي حرف تشبيهه سڏبو آهي.“ (بيگ،2016:128)

تشبيهہ جا رڪن يا جز هي آهن: 1. مشبهہ 2. مشبهہ بهہ 3. وجهہ تشبيهہ 4. حرف تشبيهہ.

مير محمد پيرزادو تشبيهہ بابت لکي ٿو تہ:

”تشبيه لفظ شبيهہ مان جڙيل آهي. يعني شڪل شبيهہ ۾ هڪجهڙائي رکندڙ ٻي ڪا شيءِ، جنهن جي خيال اچڻ سان اصل شيءِ ياد بہ اچي ۽ ان جا اثر بہ محسوس ٿين. جيئن: خوشبوءِ، بدبوءِ، ڏک، سک، ٺڏڪار، گرم، مٺو آواز، رڙيون ڪوڙو مٺو سهڻو ڪوجهو وغيره“ **(ڊول، 2011: 283)**

الله تعاليٰ قرآن مجيد ۾ پڻ انسانن جي هدايت لاءِ قديم قومن جا انوکا ۽ عبرتناڪ قصا ۽ واقعہ مثال طور ارشاد فرمايا آهن. مولانا رومي توڙي شاهہ عبداللطيف ڀٽائي رحہ بہ پنهنجي شاعريءَ ۾ تشبيهہ ۽ استعاري کي ڀرپور ڪتب آندو آهي. جنهن سان تصوف جي حقيقي نڪتن کي آسانيءَ سان سمجهي سگهجي ٿو. اعجاز راشدي جي بيتن جي اڀياس مان پڻ پروڙ پئي ٿي تہ سندس بيتن ۾ تشبيهہ جو استعمال گهڻي مقدار ۾ ملي ٿو. جنهن ۾ انفرادي ايجاد ڪيل تشبيهون، روايتي، ديسي توڙي عالمگير تشبيهن جو ڪثير تعداد ملي ٿو. شعر ۾ تشبيهہ جو جهجهو ۽ ڪارائتو استعمال شاعر کي ٻولي ۽ مزاج تي قدرت رکڻ وارن شاعرن جي صف ۾ بيهاري ٿو.

عالمگير تشبيهون: اهي تشبيهون، جيڪي ڪوبہ شاعر ڪنهن بہ دور يا علائقي ۾ استعمال ۾ آڻي، جيڪي پوري دنيا لاءِ ساڳيون هجن. جيئن: سج، چنڊ، تارا ۽ ميهُن وغيره. هتي اعجاز شاهہ جي بيتن ۾ عالمگير تشبيهن جو بيان پيش ڪجي ٿو جن ۾ پاڻ ڪٿي اهلبيت ۽ اصحابن سميت آسمان ۾ چمڪندڙ تارن ۾ چنڊ سان تشبيهہ ڏين ٿا. تہ وري واحد جي واڪاڻ ڪرڻ کي وڏ ڦُڙي مينهَن جي وسڻ سان ڀيٽا ڪن ٿا. تہ ڪٿي وري جواني ۽ جوڀن کي سياري جي سج، تہ ڪٿي لاکي ڄام کي سخا ۽ بردباريءَ ۾ سج جي سُهائي سان مقابلو ڪرائين ٿا. تہ ڪٿي وري سانوڻ جي جهڙن کي گوناگون رنگن توڙي ڪارن وارن سان مشابهہ توڙي مينهن پوڻ کان پوءِ سنڌ سونهاري جي پٽن ۽ پوٺن کي نصرپوري کيسن ۽ قابل جي قالينن جهڙو ٿا ڀانئين. نمونې طور ڪجه بيت ڏجن ٿا.

ساراهہ تنهن سبحان کي، جنهن جو هي سڀ فام،
باري ٻن ٻنايو چئي قادر ڪُن ڪلام،
لولاڪَ لَما خَلقتُ الافلاڪ، سيد لاءِ سر انجام،
هردو جهان ”اعجاز“ چئي، آگي ڪيس انعام،
سو تارن ساڻ تمام، چٽو **چوڏهين چنڊ جيئن.** (صہ 652)

وحدت جي واڪاڻ ۾ **وڏ ڦُڙي جيئن وَس،**
تِهان پوءِ تسڪين سان، لاهِ قلب جي ڪَسِ،
گروءَ سندو گَس ُ ،اِ هواٿئي ”اعجاز“ چئي.
(ميمڻ، 2003: 657)

جيئن وڏ ڦُڙو مينهن تيز ۽ گهاٽو وسندو آهي، جو ٿوري گهڙي وسڻ سان ڀلر ڀلٽي پوندا آهن. اهڙي طرح ٻانهي کي عاجزي ۽ انڪساريءَ جا لُڙڪَ لاڙي الله جي حمد وثنا، ڪرڻ گهرجي. هتي وحدتي واڪاڻجي وِرد کي وڏ ڦڙي مينهن سان ڀيٽايو ويو آهي سندس سُر سارنگ ۾ بہ انيڪ تشبيهون موجود آهن.

ڪي ٻگا ڪي ٻيوُتِڙا، ڪي **ڪارا جهڙا ڪيس،**
ڪڪرن ڪيا قسمين قسمين، وسڻ ڪارڻ ويس َ ،
سارنگ سارون لڏيون، سُرها ٿيا سڀ ديس،
ڀِڪن ٻيلا سنڌ جا، ٻاغ حُسن هُٻيس،
جهڙا نصرپوري کيستهڙا پٽَ سوُنهاري سنڌ جا.
(ميمڻ، 736)

ان کان سواءِ ڪيترائي بيت آهن جن ۾ عالمگير تشبيهون نظر اچن ٿيون، انهن مان چند سٿون پيش ڪجن ٿيون جن ۾ ڀيٽ ڪئي وئي آهي.

1. جيئن ڪو سج سياري جو، تيئن جوڀن ڪيو جهٽ،
اُڀريِ لهي ويو لحظي ۾، ڪري انڌ الهٽ.
(صہ 798)

2. جيئن سو پڊرو سج، تيئن لاکو ڄام لکن ۾،
ڪوڙين ڪرنشون ڪج، اڳيان تنهن اعجاز چئي.
(صہ 690)

3ڪي ٻگا ڪي ٻيوُتڙا، ڪي ابلق جي آچار. (ص 736)

4.جھڙا قابل جا قالين، تهڙا پٽَ سونهاري سنڌ جا. (ميمڻ، 2003: 737)

روايتي تشبيهون: جيڪي اصل ۾ انفرادي طور ڪنهن شاعر جي فطرتي مشاهدي مان نڪتل هونديون آهن، پر آهستي آهستي ان جو استعمال وڌي ويندو آهي ته اُهي روايتي سڏبيون آهن. اعجاز راشديءَ وٽ به اهڙيون روايتي تشبيهون ملن ٿيون. جيئن صوفي جو هر ڪنهن ۾ سور ۽ سرور جيئن سمائجي وڃڻ، مطلب صوفي جو سمائڻ سور ۽ سرور وانگر آهي. يا دل جي رمز کي ريلن جي رفتار سان مقابلو ڪرائڻ، ڪٿي بندي بي بصيرت جي هرڻ سان تشبيهه ڏيڻ جيئن هرڻ بر پٽَ کي پاڻي سمجهي پنهنجي اُڃ اُجهائڻ لاءِ ان ڏانهن ڊڪندو رهندو آهي. يا محبوب جي ڪُنڊيدار وارن کي ڪاري رات سان ڀيٽڻ، يا دنيا جي بي ثباتي ڏيک ۽ ظاهري جلوي کي پاڻيءَ جي ڦوٽي (حباب)ان مقابلو ڪرائڻ، يا ڪٿي پرينءَ جي ڳچيءِ جي حُسناڪي کي ڳَهن، ڪوُنجن ۽ صُراحين سان مشابه ڪرڻ کي اعجاز پنهنجي شعر ۾ بخوبي نڀايو آهي، جنهن سان شعر جو مفهوم ۽ مقصد صاف سمجهه ۾ اچي ٿو. اهڙيون انيڪ تشبيهون هيٺين بيتن ۾ پسي سگهجن ٿيون.

جيئن هرڻ هلاڪ ٿئي، برپٽ سمجهي آب،
تيئن **بندي بي بصيرت** جو آهي هوش حساب،
جو منجهس سر سيراب، سو موُر نه پسي محي الدين چئي.
(ص 688)

هتي بي بصيرت ماڻهوءَ کي ان هرڻ سان مشابهه ڪيو ويو آهي، جيڪو پنهنجي اندر پاڻيءَ کي ڇڏي هڪ خشڪ ميدان کي پاڻي سمجهي، ان لاءِ خود کي جوکي ۾ وجهيو ڇڏي.

ڳچي ڳَه پرينءَ جي، ڳَهن جي ڇا مجال،
ڪچهري ۾ ڪوُنجن جي، هئي هردم هيءَ مقال،
سڀ صُراحيون ڪني ڪجن، ته به سِسي هوءَ سال،
وِڏا وَجد حال، تنهنجي ڪَر ڪروڙن کي.
(ص 727)

مٿئين بيت ۾ تشبيه الڪنايه استعمال ٿيل آهي، هن ۾ حرف تشبيهه ڪم نه ايندا آهن. هتي محبوب جي ڳچيءَ جي خوبصورت رنگت، سنهڙائپ ۽ ڊيگهه کي ڳَهن، ڪونجُن ۽ صُراحين سان ڀيٽيو ويو آهي. تڏهن به شاعر جي خيال موجب پرينءَ جي ڳِچيءِ مڙني کان زيب زينت واري ۽ ملوڪيت ۾ موچاري آهي.

صوفي سمايو سڀ ۾ **سوُر سروُر جيئن**،
انهي ڪري اعجاز چئي، ڪو ڪيئن پائيس ڪو ڪيئن.
بي مثل، مثل سيئن، پاڻوهيڻو پاڻ ٿيو.
(ص، 668)

هتي صوفي جي سمائڻ جي ڀيٽ سوُر ۽ سرور سان ڪئي وئي آهي، جيڪي ڏسي نه سگهبا آهن بلڪ محسوس ڪبا آهن. مطلب صوفي هر شيءِ ۾ سور، سرور جيان سمائجي ويندو آهي. ان کان علاوه هيٺيون سٽون ملاحظ ڪريو. جن ۾ روايتي تشبيهون ملن ٿيون. پهرئين بيت ۾ محبوب جي ڪارن زلفن کي ڪاري رات ۽ تليهر نانگ سان تشبيهه ڏنل آهي.

ڇيِ وارَ پرينءَ جا، شب رنگا شاهوڙ،
جوڙ نه جيِس تني سان، تَليهرن سان توڙ،
ڏاڍا آهن ڏنگڻا، ڪائي وِڏا تن ڪوڙ،
ڪيائون قيد ڪروڙ آئون نه هڪ اعجاز چئي.
(صہ 727)

جلوه هن جهان جو، حُباب جيئن همه،
آهي سو اعجاز چئي لحظو ڪي لمحه،
تنهن منجه تون طمع، رکين هميشه رهڻ جي.
(ص 697)

پسو جيئن پروان، شيدا آهن شمع تي، (ص 719)
عاشق تيئن اعجاز چئي، حُسن لاءِ حيران.

4. مکڻ چاٽا نه تهڙا، جهڙا نازڪ ڳل نرم، (ص 727)
5. جهڙا سَروَ صنوبر، تهڙا قَدَ ڪاڪ وندين جا. (ميمڻ، 2003: 750)

انفرادي تشبيهون: اُهي تشبيهون جيڪي شاعر قدرت جي ڳوڙهي مشاهدي مان اخذ ڪري پنهنجي شعر جي زينت بڻائي ٿو. جيڪي اڳ ڪنهن شاعر ڪتب نه آنديون هجن. اعجاز راشديءَ جي تصنيف ”سخن اعجاز“ جي بيتن واري ڀاڱي ۾ اهڙين تشبيهن جو گهڻو شمار ۽ ڪارائتو استعمال پڻ ملي ٿو. جن سان بيت

جي معنوي ۽ عڪسي حُسناڪي وڌيڪ نروار ٿئي ٿي. جيئن رمز کي ريل جي رفتار سان ڀيٽڻ ته روايتي نظر اچي ٿو، پر ساڳي رمز کي براق جي رفتار جيان سمجهڻ انفرادي تشبيهه آهي. يا دل جي ڪيفيت ڪڏهن درياء وانگر ته ڪڏهن عام وهندڙ ڪسيءَ جان، ته ڪٿي ڪوريئڙي جيت وانگر ساهه کي سُڪائڻ جي ڀيٽ ڏنل آهي، يا ڀير جي چاهي ڇاپُر کي مجازي مرض سان تشبيهه ڏيڻ، يا وري سنسار جي بي ثباتي ۽ بي بقائي سونهن کي نانگ بلان جي قسم ڪپُر جي خوبصورت رنگين ڇِٽن سان مشابهه ڪرڻ، يا دل کي ڌوئي صاف ڪرڻ لاءِ جسم کي ڌوئڻ سان ڀيٽ ڪرڻ، اُنن جي ماٺ ميٺ ۾ نڪري هلڻ کي نانگن بلائن جي سُريِ سرڪڻ سان مقابلو ڪرائڻ، اهي ۽ ان کان سواءِ اعجاز راشدي جي بيتن ۾ انفرادي تشبيهن جو استعمال جهجهو ملي ٿو. جنهن سان شاعر جي ذاتي فطرتي مشاهدي جي پلي پَٽ پرک پئي ٿي. هيٺ نموني طور ڪجهه انفرادي تشبيهن وارا بيت ڏجن ٿا.

توڏن موڏن مون، مادر ماريِ آهيان،
سُريِ هليا سَپ جيئن هيءَ ڇڏي هُن پون،
ڀيو تان جتن جون، ٿيون جاڙون مارين جڏيءَ کي.
(ص 784)

مٿيون بيت سُر سسئي مان آهي، جنهن ۾ پاڻ اُنن جي هلڻ کي بلان جي سُرڻ يا رهڻ سان ڀيٽا ڏني اٿس، جيئن بلان جي هلڻ جو آواز نه ٿيندو آهي. اهڙي طرح اُٺ به نڪري ويا، جو پتو ئي نه پئجي سگهيو.

دل جي رمز رفتار کي، سمجهه **براق بجاءِ**
ذرو گهٽ نه ڀانءِ، دل جيوجٽورڻ کي.
(صہ 179)

جي نه سُڪايئي ساهَ کي، **جيتَ ڪوريئڙي جيئن،**
ته اونهي ۾ اعجاز چئي، مڇ مارينديِن ڪيئن،
سُرت سالڪيِ ءَ سينءَ، ڀيهي وڄ ڀاتار ۾.
(ص 189)

سُر گهاتوُ ۾ اعجاز راشدي مورڙي جي تمثيلي قصي ۾ پنهنجي من (نفس) کي ڪوريئڙي جيت جي تشبيهه ڏئي هدايت ٿو ڪري ته جيڪر پنهنجي ساهَ کي

ڪوڙيءَ وانگر نه سُڪايئي، جيئن ڪوريئڙو شڪار ڪرڻ لاءِ ساهه سُڪائيندو آهي ۽ شڪار کي پنهنجي ڄار ۾ ڦاسائيندو آهي، ايئن نه ڪندين ته اونهي اوڙاهه ۾ مڇ ڪيئن مارينديِن مطلب پنهنجي نفس جون خواهشون ۽ سڌون سُڪاءِ ته پنهنجي اصل مقصد کي پهچين.

جيئن ڇَهائي ڇاپُر ڀير جي، تيئن مرض مجازي،
اُتاهين "اعجاز" چئي، ڪوگوءِ ڪٽي غازي،
نه ته هزارين بازي، هاري ويا ان حرص ۾.
(ص 692)

هتي مجازي محبت کي ڇائي ڇاپُر سان ڀيٽيو ويو آهي، جيئن ڇائي ڇاپر ڀير جي (ڪنڌن سان ڀريل ٿاري) مان پاڻ ڇڏائڻ اوکو آهي، تيئن مجازي بيماري مان آزاد ٿيڻ به مشڪل آهي.

جيئن ڪپر ڪڻ تي ڇِٽڙا، حُسن وند هزار،
تيئن زيب دنيا کي ظاهري، آهي اعجازا يار،
ڀلجي متان آر، اُتي لائين اکين جا.
(ص 697)

جيئن ٿو ڌوئين جسم کي، تيئن جي ڌوئين دل،
ته هر جاءِ تو حاصل، حضوري حال ٿئي.
(ص 699)

اعجاز راشدي جي بيتن ۾ تشبيهن جو بي ساخته استعمال وافر مقدار ۾ ملي ٿو جنهن مان سندس فطرت جي ڳوڙهي مشاهدي جي پروڙ پئي ٿي. جنهن مان نه رڳو سندس ڪتب آندل ٻوليءَ جي سگهه معلوم ٿئي ٿي. اها شاعر کي قدرت طرفان خداداد صلاحيت هوندي آهي، جو هو ڄاتل شين جون تشبيهون پيش ڪري، پنهنجي ڳالهه کي آسانيءَ سان سمجهائڻ ۾ سڦل رهن ٿا.

استعارو: جامع سنڌي لغات ۾ استعاري جي معنيٰ هن ريت آهي:

"استعارو (ج) استعارا(ع.) استعاره =اُڌارو وٺڻ. اُها تشبيهه جنهنجو ۾ لفظ "جهڙو، جيان، وانگي" ڪم نه آڻجن. مثلاًهوُ شينهُن آهي. تشبيههوُ شينهن جهڙو بهادر آهي.

(بلوچ، 1379ھ: 189)

مرزا قليچ پنهنجي تصنيف علم عروض ۾ استعاري جي وصف هن طرح بيان ڪري ٿو:

”صفت استعاره:لفظي معنيٰ اڌارو گهُرڻ، اصطلاحي معنيٰ هي آهي ته ڪنهن لفظ جي حقيقي معنيٰ ڪڍي اڌاري طور ڪم آڻجي.“

(بيگ،2016: 132- 133)

مثال:

”لُطف جو پاڇو“، يتيمن جي مٿي تي تون پکيڙ،
”ستر جي دامن“ به، عيبن تي ٻين جي تون وڇاءِ.

”استعاري جي لفظي معنيٰ آهي، ”اڌارو وٺڻ“. اصطلاح ۾ جيڪو قرينو يا خاص تعلق حقيقت يا مجاز جي وچ ۾ هوندو آهي.“ مثال: شينهن ڏٺم جنهن تلوار پئي هلائي. ان جو مطلب ته ڪنهن بهادر شخص کي ڏٺم، جنهن شينهن وانگر تلوار سان وار پئي ڪيا.

گجر کي گجميل جون، تارن ۾ تبرون،
هـٽي حاڪمن کي زور پريون زبرون،
ڪاڪ ڪنڌي قبرون، پسو پرڏيهيَن جون.

(شاهه سُر مومل راڻو)

هتي مومل جي اکين کي رُڪ جي ڪهاڙين سان بنا ڪنهن حرف تشبيه جي استعمال جي ڀيٽ ڪئي وئي آهي.(**عباسي،2007:** 458،457)

مطلب، شاعر پنهنجي شاعريءَ جي معنوي پهلو کي سنوارڻ لاءِ استعارو ڪتب آڻي ٿو جنهن ۾ لفظن جي اُڌاري معنيٰ وٺي جملي ۾ پنهنجي گهربل مفهوم کي مائيدار بنائي ٿو. استعاري جو اهڙو جاندار استعمال اعجاز شاهه جي بيتن ۾ به جا بجا ملي ٿو جنهن سان سندس بيتَ معنوي لحاظ سان پڪا پختا نظر اچن ٿا. اهڙن بيتن جا ڪجهه نمونا هيٺ ڏجن ٿا:

لڳي **لعل گلاب** ٿيون **اکيون** عاشقن جون،
پِسن پيون پرينءَ جو صبح شام شباب،
اچِ ي سِڪ سِڪڻ جو انهن کان آداب،
جن نظاري جو تاب، آهي هر هر سنو”اعجاز“ چئي.

(ص 736)

بيت جي پهرين سٽ ۾ ”لعل گلاب“ مستعار ڪيل آهي. عاشقن جي سهڻين اکين لاءِ، جيڪي گلاب جي لال رنگت ۽ خوشبوءِ جهڙيون ٿي پيون آهن. جيئن شاهه عبداللطيف رحه به فرمايو ته”سُرمون سياهيءَ جو رنن کي رهاءِ، اکين ۾ اٽڪاءِ لالائي لالن جي.“ مطلب عاشق جون اکيون سدائين زرد مائل ڳاڙهيون هجن.

تون سمون تون سلطان، تون سردار ساڪي پتيِ ،
آئون عيبن کان اعجاز چئي، ناهيان ڌار رَتيِ ،
تون نوازي نظر سان ڪريم **لال بتيِ** ،
مون تڏهن آهوتيِ ، دامن تنهنجي داورا.

(ميمڻ،2003: 768)

مٿئين بيت ۾ ”لال بتي“ استعاري طور ڪم آيو آهي. جيڪو اعجاز راشدي سُر ڪاموڏ ۾ نوريءَ جي تمثيل ۾ مالڪ ڏٽيءَ کي عرض ٿو ڪري ته آئون سڄو عيبن سان ڀريل آهيان، مون کي پنهنجي مَهر نظر سان روشن، پاڪ ۽ پنهنجي محبت ۾ لال بتي وانگر رچائي ريٽو ڪر.

اجان پئي اوڳي، سانگو رکين ساهه جو،
سودي بنا سِرَ جي، مُحب نه ملئي موڳي،
جيءَ ڪري **جوڳي**، پيرو ڪڻج پنهونءَ جو.

(ص 776)

هتي سسئي جي تمثيل ۾ لفظ ”جوڳي“ مستعار ڪيل آهي، سچي سالڪ يا عاشق لاءِ، ته جيئن جوڳي، تتيِ ٿڌيِ ، اُڃَ بُکَ ، جبل جهنگ جون سختيون سهندي پنهنجي حقيقي منزل تي پهچڻ لاءِ جُهد ۽ تَپسيائون ڪڍي ٿو. ظاهري معنيٰ ۾ سسئي کي جيءُ جوڳي ڪرڻ جي صلاح آهي ته وري باطن ۾ يا روحاني مفهوم ۾ سالڪ کي پنهنجي مالڪ سان هڪ ٿيڻ لاءِ سر جو سانگو لاهي جيءَ کي جوڳي ڪرڻو پوندو.

توڏن پُنيءَ توڙ سپ ڪا ڪندي ڪانه ڪا،
جا ڪامي ٿيندي ڪوڙ سائي سڏبي **سسئي**.

(ص 776)

هن بيت ۾ شاعر لفظ ”سسئي“ کي همت، جرئت، مردانگي، جدوجهد، ڪاميابي ۽ سوڀ جي مطلب وٺڻ لاءِ استعاري طور ڪتب آندو آهي.

گَڏبن ساڻ مَ گهار، تون آهين **وياءُ واسينگن** جو،
سَ ڪٽيون ڦُوڪون ڏيهَ ڪي، ڏيئي ڪيمَ ڏيڪار،
ڪُل شيءِ ير جع اِلي اَصلهِ، واڳ ايڏاهين وار،
ادب سين "اعجاز" چئي، پَ ت چڱيِ ڪا پار،
سا ڪا آهَ اُثار جا جُ ڳائي تنهنجي ذات ڪي.

(ص 790)

مٿئين بيت ۾ نانگن جي ٻن مختلف متضاد نسلن يا قسمن (گَڏبن ۽ واسينگن) ڪي بد ۽ نيڪ سيرت انسانن لاءِ مستعار ڪيو ويو آهي. اهڙي ريت اعجاز وٽ استعاري جي فني خوبي بہ نظر اچي ٿي، جيڪا پڻ قابل داد آهي. اهڙي معنوي خوبي جي اعتبار کان سندس بيت اعليٰ پايي جي ڳڻپ ۾ ڳڻي سگهجن ٿا.

ڪنايو: ڪلاسيڪل ۽ قهنہ مشق شاعرن صنعت ڪنايہ کي بہ پنهنجي شعر ۾ بخوبي استعمال ڪيو آهي، جنهن ۾ شاعر ڪا رمز يا اشارو ڏيندو آهي، جنهنجي ظاهر توڙي باطني معنيٰ قائم رهي.

"ڪنايہ جي معنيٰ آهي اشارو يا رمز. جڏهن جملي ۾ اصلي يا غير اصلي ٻئي معنائون قائم هجن ۽ اشاري ۾ ڳالهايل هجي تہ ان کي ڪنايہ چيو ويندو آهي. يعني اشاري ۾ چوڻ، چٽو بيان نہ ڪرڻ."

مثال: **مٽيءَ** مٽي جي ها، تن چ ِ ٿيريَم چ ِ ت، شاهه سَ ُر ليلان چنيسر)

جملي جي اصلي معنيٰ موجب مٽيو معنيٰ هيرو ۽ غير اصلي معنيٰ موجب اهو نَو لکو "هار" جنهن ليلان کي هِ رڪايو. ڪنايي جي استعمال سان هن ۾ ٻڌايو ويو آهي تہ ليلان مٽيي هار، ڌن دولت جي بي بقا سوُ نهن ٽي هِ رڪجي، نفس وس ٿي، پنهنجو سُ هاڳ چنيسر وڃايو."

(عباسي، 2007: 458، 459)

اعجاز راشدي وٽ بہ ڪنايي جو استعمال ملي ٿو جنهن مان چند مثال پيش ڪجن ٿا:

هٽڙا هوت حبيب جا، آهن چورن لاءِ **چائون**،
ٻانهون ٻيئي ٻاجه ٻريون، ٿو ڏسان هردم آئون،
پــري پــاڪر پــال جــا، پــلــپل پــاتــائــون،

دل سان دعائون، ڪريان "اعجاز" انهن ڪي.

(ص 727)

هتي لفظَ "هٽڙا ۽ چائون "ڪنايہ طور ڪتب آندل آهن. جملي ۾ اصلي معنيٰ جي لحاظ کان ڪنهن مسڪين، يتيم جي مٿي تي شفقت جو هٿ گهمائڻ کي بہ چئبو تہ وري ان سان همدردي ۽ ان جي جاني توڙي مالي سهائتا ڪرڻ غير اصلي معنيٰ آهي. بيت ۾ ٻئي معنائون قائم آهن. اهڙي طرح لفظ چائون بہ اصل معنيٰ ۾ ڪنهن هاجتمند کي اجهو يا گهر ڏيڻ تہ وري غير اصلي معنيٰ موجب ٻنهي جهانن جي سردار حضرت محمد مصطفيٰ ﷺ جن جو سهارو دنيا ۽ آخرت ۾ انسان لاءِ محبت ۽ رحمت ۽ ڇوٽڪاري جو ڪارڻ آهي.

عــلي ســندي آنــه تــان، ڀُ ٽڙا پيالو پيءُ،
الولاين سان اعجاز چئي، جُ ڳ جڳ پيو جيءُ،
ڪونہ لڳندئي سيءُ، ڪڏهن قبر قيام جو.

(ص 725)

بيت جي آخري سٽ ۾ لفظ "سيءُ" ڪنايہ طور استعمال ٿيل آهي. اصلي معنيٰ ۾ شديد ٿڌ ۽ غير اصلي معنيٰ مطابق قبر ۽ قيامت جو خوف، تڪليف، عذاب. مطلب حضرت مولا علي ع جي حوضِ ڪوثر مان جن ايمان، توحيد، اخلاق ۽ محبت جو مڌ پيتو انهن کي قبر ۽ قيامت جي سختي يا عذاب جو سيءُ نہ ٿيندو.

مَ ُنيِ ڪانڌ مَ مَ ٿ، چ َ ڏ مَ پاند پرينءَ جو،
عجز جو "اعجاز" چئي، ڳچيءَ پائج ڳٽ،
سڳو مٽيون َ ٿ، تہ ساڳيو تو سُ هاڳ ملي.

(ص 740)

بيت جي آخري سٽ ۾ "سڳو مٽيو" بہ لفظَ ڪنايي طور ڪتب آيا آهن. سڳو مٽيو اصلي معنيٰ مطابق هيرو ۽ غير اصلي معنيٰ موجب نوَ لکو هار. مطلب انهيءَ بي ثباتي سونهن واري دولت کي ڇڏ تہ توکي پنهنجو ورُ چنيسر ملي. روحاني مقصد جي لحاظ کان بہ دنيا جي لوڀ لالچ ۽ خواهش ختم ڪر تہ توکي حقيقي مالڪ ملي، جنهن سان تنهنجو ازل کان اقرار ڪيل آهي.

لــيلان چـِـتان لاھـِ، اکــر**آئون** جو
آئون کي اعجاز چئي، ڪٿي اهميت ناھ
ڏي آئون کي باھ تہ آئون کان آجي رهين
(ص 724)

هن سٽ ۾ لفظ ”آئون“ ڪنايي طور ڏنل آهي، اصلي معنيٰ موجب ضمير حاضر مطلب پاڻ، خود يا مان. پر غير اصلي معنيٰ مطابق اشارو ڪيل آهي انسان جي اندر ۾ پاڻ پڻو خودي، هٺ، وڏائي، تڪبر، فخر يا گهمنڊ. شاعر چئي ٿو تہ ان آئون کي دل تان لاھ تہ ان وڏائي ۽ فخر کان آجي آزاد ٿين. اهڙي ريت هيٺين سٽن ۾ پڻ ڪنايہ جي قابل ڪاريگري جا مثال ملن ٿا:

1. پٽي پاڙ پليتيءَ جي، ڪندئي **گل گلاب**. (ص 724)
2. هٿي ويون هيٺڻ تان، فڪرات جون **فوجون**. (ص 769)
3. اک منهنجي اعجاز چئي، هڪ **روئي ٻي کِلي** (ص 789)
4. هيڪر ٿيان**ھ ڪم**َ ر پوءِ موت اچيج تون. (ص 744)
5. پڳسيِ تازا پيرڙا، آيم**آنڊيون آنڊ**َ. (ص 778)

2.4.3.2.7مجاز مرسل: مرزا قليچ پنهنجي ڪتاب ”علم عروض“ ۾ مجاز مرسل بابت لکي ٿو تہ.

”جڏهن استعاري وانگي ڪي لفظ غير معمولي معنيٰ سان ڪم اچن، جيئن تہ سبب جي جاءِ تي مسبب وغيره.“ (بيگ،2016: 134)

مٿئين اڀياس مان چڱي ريت معلوم ٿئي ٿو تہ اعجاز شاھ راشدي جا بيت اعليٰ پايي جا پڪا پختا بيت آهن، جن ۾ فڪري گهرائي، خيال جي قوت، ٻوليءَ تي قدرت هئڻ سان گڏو گڏ علم بيان ۽ ان جي مڙني حالتن جو زور ملي ٿو. سندس شاعري فني توڙي فڪري لحاظ سان سگهاري آهي. اسان جي تعليمي ادارن کي گهرجي تہ اهڙي اعليٰ شاعر جي شاعري کي ابتدائي ۽ اعليٰ تعليمي نصاب ۾ شامل ڪيو وڃي تہ، جيئن نئين نسل اهڙن شاعرن جي فن، فڪر ۽ شخصيت کان واقف ٿي سگهن.

حوالا

بلوچ، نبي بخش خان ڊاڪٽر.(1379ھ). مرتب:جامع سنڌي لغات، جلد اول. ڄامشورو سنڌي ادبي بورڊ.
بيگ، مرزا قليچ.(2016).”علم عروض“. مرزا قليچ چيئر، ڄامشورو، سنڌ يونيورسٽي.
پيرزادو مير محمد، (2011) ”امرتا، شاھ لطيف نمبر“ حيدرآباد، ڊول فقير فائونڊيشن.
جوکيو الطاف حسين، ڊاڪٽر، (2020/1) ”مهراڻ“ ٽماهي، ڄاموشورو سنڌي ادبي بورڊ.
سيوهاڻي، حڪيم فتح محمد، (1974). ”آفتاب ادب“ڄامشورو سنڌي ادبي بورڊ.
عباسي، ظفر. حيدرآباد (2007) ”سنڌي شاعريءَ جون صنفون ۽ صنعتون“.سنڌي لينگئيج اٿارٽي.
ميمڻ، صاحبڏنو (2003) ”سخن اعجاز“ بزم اعجاز، سنڌيڪا اڪيڊمي، ڪراچي